

цям за мир, що почував каяття совісті за свій винахід динаміту. Динаміт можна, звичайно, використовувати для користі людства, але в цілому він був використаний людиною на шкоду. І не тільки динаміт і енергія атома, але і звичайні ніж і сірники можуть бути застосовані самим протилежним образом. Істина є рухом людської свободи до Бога, вона несе людині людське. І тільки в цьому, цілком конкретному, змісті ми повинні розуміти твердження, що єдиним і остаточним критерієм істини є практика. І цей конкретний зміст полягає в тому, що критерієм істини є не будь-яка практика, а тільки практика людини, що діє за образом і подобою Божими, тобто практика творчості, практика співтворіння світу і людини.

Отже, ми бачимо, що принцип об'єктивності виявляється принциповим прагненням дивитися на все мислиме, створене і те, що діється, з позицій Абсолюту і Вічності, а принцип суб'єктивності з'являється у формі виключно «корисливої» детермінації пізнання, так характерної для сучасної епохи. Згадаємо, як, відкидаючи все «піднесене», герой-позитивіст у творі Тургенева постійно повторює, що природа — майстерня і людина в ній працівник. Але не можна бути гарним працівником, не думаючи про піднесене та вічне, а думаючи тільки про матеріальну користь і вигоду. Такі «працівники» поводяться в природі так само, як макаки на маїсовому полі: споживають, витрачають, псують. Ось звідкіля бере свої витoki проповідь принципу суб'єктивності: треба ж філософськи виправдати людський егоїзм, викликаний реальним глобальним відчуженням людини від людини, атомізованим становищем так званого громадянського суспільства.

Цьому невтримному егоїзму сучасної техногенної цивілізації в працях ряду вчених і філософів протиставлена точка зору антропогенної цивілізації, тобто людства як єдиної системи. Саме такий стан людства В. І. Вернадський вважав абсолютно обов'язковою умовою побудови ноосфери — сфери розуму.

УДК 801.73

А. П. Овчиннікова

РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ ЯК СИСТЕМ РІЗНИХ ВИДІВ МОВНОГО ДИСКУРСУ

Є думка, що будь-який текст, тобто дискурс, розрахований на розуміння — чи то текст підручника, формулювання закону, захисна промова, лист коханій людині чи офіційне повідомлення. Однак розуміння дискурсу має свою специфіку. Почнемо з того, що існує немало авторів, які заявляють, що вони не розраховують на розуміння, а їхня мета є лише самовираження. Що взагалі означає розуміння тексту? Герменевтика — дисципліна, зайнята як раз проблемою інтерпретації текстів [1, 121] і знає три підходи до відповіді на це запитан-

ня. По-перше, «зрозуміти текст» може означати розуміння самої сукупності знаків у відповідності з кодом, прийнятим у суспільстві відносно відповідної знакової системи. Деякі люди зовсім не цікавляться автором тексту і тим, що особисто автор хотів сказати. Їм важливо знати про те, на що текст вказує, про денотат, про те, які в тексті внутрішні відносини. Це — інтернальне (іманентне) розуміння.

Якщо під системою мати на увазі річ, на якій реалізуються відношення (структура) з раніше зафіксованою особливістю (концептом) [2, 120], то юрист, який працює з добре визначеними термінами, виходить з такого концепту: текст означає те, що він означає, слова мають зафіксований сенс і цей сенс може отримати онтологічне наповнення: «так воно і є, або, в крайньому випадку, так воно могло б бути». Структура тексту є засіб реалізації та підтримки прийнятого концепту. Можна сказати, що текст в такому випадку стає внутрішньою системою [2, 165]. Якщо поцікавитися тим, що має на увазі автор, тим, що той насправді хотів сказати, то з'ясується, що текст — тільки привід для вираження зовсім іншої думки, яка виходить за межі значень представлених знаків.

Треба знати щось «за текстом». Також і живопис Сезанна, Модільяні, Пікассо чи Шагала не говорить безпосередньо про те, що зображує. Таким чином, розуміння, по-друге, це екстернальне (зовнішнє відносно тексту) розуміння: вимагається зрозуміти автора за текстом, а він, в свою чергу, розуміється в контексті його культури тощо. Дискурс у всіх його видах та проявах, власне кажучи, існує саме для того, щоб відкрити можливості розуміння тексту саме в цьому (другому) смислі [3, 121] — як зовнішньої системи: її системостворюючий засіб виходить за межі відносин між елементами системи. Дізнаючись про стилі, про художні напрямлення, про співзвучність характеру музики соціальним перемінам тощо, реципієнт тексту вчиться розуміти не стільки сам по собі текст, скільки текст як соціальний феномен, чи текст як прояв особистого життя автора, чи текст як експлуатацію іншого тексту.

Однак «зустріч автора на півдорозі» — це щось інше. Автор не запрошує зрозуміти його в контексті місця та часу. Що це значить? Це значить, що текст повинен бути зрозумілим не як інтернальна система, не як екстернальна, але якимось іншим способом. Не те, щоб автор зовсім нічого не виражав — тоді зустріч, хоча б на півдорозі, не відбулася б зовсім. Але реципієнту (слухачеві) пропонується самому побудувати систему сприйняття тексту в межах заданого настрою, «ставленням до...» деякої інтенції [4, 37].

Така система будується за іншою схемою — у відповідності з подвоєним визначенням системи: це така річ, деякі ознаки якої підпорядковані фіксованому ставленню [2, 121]. Коли К. Малевич змалював чорний та червоний квадрати, то він лише виразив маніфест супрематизму. Причому річ, яку показують, не суттєва: замість квадрата у Малевича могла бути будь-яка інша геометрична фігура або ще щось. Тільки річ чи кольором, чи формою, чи іншою ознакою викликала б у вас потрібну інтенцію.

Третій спосіб розуміння фактично потребує рефлексії та саморозуміння з приводу тексту. Оскільки інтенційний концепт задано художником, структура

тексту являє собою набір властивостей буття реципієнта, що відповідають цьому концепту. Властивості ці можуть знаходитися між собою в різних стосунках, не виключаючи і несумісності, але важливо всі їх утримати як предмет нашої турботи. Якщо вам невідома або чужда авторська інтенція, або ви неправильно її сприйняли (раптом виявиться, що чорний колір настроює вас на веселий лад!), зустрічі з автором не відбудеться.

Розрізнення трьох способів розуміння має чимале практичне значення, зокрема у розробці освітянських програм. Свідома раціонально контролююча властивість до рефлексії, яка лежить в основі третього виду розуміння, формується у студентів порівняно пізно. Вона чітко спостерігається лише у деяких старшокурсників. Необхідний експеримент, щоб виявити вікові межі у проявах здатності до різних видів розуміння, а також причини індивідуальних психологічних відмінностей у цьому відношенні, тим паче, що розвиток здатності до різних видів розуміння явно не байдужий відносно проблеми формування творчих потенцій.

Зрозуміло, що третій тип розуміння, принаймні, в умовах цивілізації західного зразка, виникає лише на основі перших двох, і саме у тій послідовності, в якій вони тут викладені. Це чітко проглядається у практиці навчання студентів ораторському мистецтву. Спочатку можна навчити інтернальному розумінню тексту. Межі виразного мовлення задаються смыслом слів і розділовими знаками, на які студент вчиться звертати увагу. Невипадково деякі студенти погано запам'ятовують авторів тексту. Для них текст означає рівно стільки, скільки значать його слова і речення, і яка різниця, кому конкретно належить сказане.

На другому етапі, який, на жаль, для переважної більшості студентів залишається останнім, вони здатні сприймати, а отже і відтворювати текст екстернально, у його зовнішніх проявах, контекстуально — співвідносити його з іншими текстами, з історичними фактами, з вчинками автора та його психічними особливостями, а також із сучасними читачеві подіями, з власною оцінкою та переоцінкою тексту. Студент може сказати: а я хочу прочитати текст по-іншому, я бачу в ньому інший, ніж мені нав'язує підручник, сенс. І студент має рацію, — саме на другому етапі йому відкривається «дилема читця» [5, 183–184]: чи читати текст ніби від особи автора (у контексті його культури, з позиції того, що він, автор, хотів сказати), чи відтворювати текст так, щоб висловити своє ставлення до події тексту, свої інтенції, народжені сучасним соціокультурним та власним психологічним контекстом.

На третьому етапі «дилема читця» знову зникає. Якщо на першому етапі її немає, тому що читається текст, а не людина за текстом, то на третьому етапі читається не власне текст, а передається слухачеві лише інтенція. У якій мірі вона авторська — вже не суттєво для слухача, якому пропонується конструювати свої власні тексти за заданою інтенцією. А чи можливе загалом навчання третьому способу мовлення? Чому тут навчати, крім техніки мови, якщо слова втрачають своє значення? Звертає на себе увагу і те, що слухачі часто (це, очевидно, залежить від того, що більшість слухачів орієнтовані на другий спосіб розуміння) охоче приймають акторське промовлення тексту.

Справа у тому, що відтворення «тієї самої» інтенції, яка задана автором, можливе лише за принципом ізоморфізму. Адже це — ставлення, воно або передане, або ні, а «наповнення» цього ставлення корелятами залишене реципієнту. Поле для виявлення творчих здібностей промовця тут найсуттєвішим чином урізане, якщо не зникає зовсім. Відносно концепту (але не по відношенню до структури та субстрату!) промовець ставиться майже у становище копіюста чи імітатора авторських інтонацій, що не задовольнить ні самого оратора, ні його слухачів.

Та як би там не було, знання трьох типів розуміння необхідне всім, хто має справу з текстом (а хто не має з ним справи?). Це знання дозволяє уникнути деяких непорозумінь. Людина, яка звикла до судових чи наукових текстів звикає, головним чином, до першого типу розуміння. У випадку намагання генералізації такого способу розуміння до «розуміння взагалі» виникає неприязнь до того, чим зайняті «чисті» гуманітарії. Аналогічним чином до непорозумінь, до уявлення про те, що юристи, люди науки — дивно плоскі та заземлені, веде і спроба зворотного порядку — говорити з ними мовою інтенціональностей. Адже й справді з таким способом розуміння в правознавстві, науці і суто практичному житті робити, очевидно, нічого. Людині властиві всі роди розуміння. Жоден із цих родів ні «гірше», ні «краще» і не може замінити інших, вони всі необхідні, кожен по-своєму і кожен на своєму місці. І немає, очевидно, ніякого іншого способу їхнього сумісництва, крім принципу толерантності. У реальності вплив на систему переконань іншого не є ознакою будь-якого виду чи форми мовної комунікації, а іманентною властивістю людської комунікації як такої. Вияв цієї фундаментальної ознаки мовної комунікації, описаний у роботі «Риторика в Україні: традиції та перспективи» [6, 115–119], належить до безсумнівних заслуг давніх риторів та пізніших теоретиків риторики і дає добре пояснення постійному включенню смислу риторичного вчення до структури гуманітарних знань. Вплив, як показує риторика, завжди реалізується у спілкуванні, чи то при найслабших формах комунікації, до яких може належати, наприклад, фактичне спілкування, чи у випадку явного маніпулювання суспільною свідомістю.

Мовна діяльність описується у риторичі в узгодженні з уявленням про будь-яку дію, яка лінійно і послідовно розгортається у часі, має початок, середину і кінець, тобто визначений алгоритм; у рамках ідеомовного циклу. Ідеомовний цикл, в якому реалізується процес мовної діяльності, проходить через ступені інвенції, диспозиції, елокуції (та вимову), послідовно охоплюючи всі ці етапи уявно мовної діяльності людини, від комунікативного замислу до його вербалізації. Кажучи сучасною мовою, в ідеомовному циклі формулюється базовий алгоритм мовного акту, який лежить в основі будь-якої теорії мовної діяльності. Всі сучасні концепції мовної діяльності мають відношення до риторики і в тій чи іншій мірі використовують основні риторичні побудови чи елементи цих побудов для поглиблення теоретичних уявлень про мовну діяльність. Описуючи внесок О. А. Потебні в науковий напрямок, пов'язаний з філософією мови, М. Попович звертає увагу на те, що Потебня розрізняв мову і мовлення: «Мова

є сукупність засобів, за допомогою яких будують і розуміють тексти; мовлення є сам процес говоріння, писання, творення текстів, або ж самі усні й писані тексти, створені в результаті мовної діяльності. Потєбня був зосереджений на реальному функціонуванні мови в процесах мовлення, реальне існування слова — це його вживання, до цього висновку він схилився» [7, 452].

У риторичному розумінні дія через мову реалізується в діянні. Діяння часто реалізується у зовсім небажаному для того, хто говорить, напрямку; діяння — це процес, що потребує оптимізації; лише реалізоване діяння чи комунікативний успіх забезпечує ефективність мови. Саме тому риторика навантажена величезною кількістю правил та рекомендацій — окремих для кожного етапу ідеомовного циклу, — що дозволяють оптимізувати процес мовної комунікації. З цієї метою у риторичі вводиться поняття про доцільність мови, тобто про її відповідність комунікативним завданням. Вся риторика — від центральної схеми до найдрібніших стилістичних рекомендацій — просякнута пошуком вирішення цього понадзавдання комунікації — переконання іншого [8, 135].

Ораторськими жанрами диктуються найбільш загальні напрямки мети (засудження чи захист, порада чи рекомендації, осудження чи звеличення). Безперечно, оратор повинен розбиратися у різних стилях мови — як у власних, своїх опонентів, так і в особливостях стилю мови слухачів. Часто саме через стиль мови можна збагнути індивідуальність людини, а підбір належного стилю викладення думки робить одержане слухачами знання більш доступним. Під час аналізу стилю мови корисно уявити мислення як систему, тобто як річ, яка володіє деякою структурою, визначеною фіксованою властивістю (тобто концептом, який може бути інтенцією, метою пізнання, контекстом, що мається на увазі, смыслом мислєдіяльності). Інше, подвоєне цьому, уявлення про мислення як систему вкаже нам на річ, деякі властивості якої визначені фіксованим ставленням.

Сама по собі наявність двох способів системної уяви мислення говорить і про два типи мислення, що, очевидно, пов'язано з домінантністю однієї із півкуль головного мозку. Одні люди виявляють здібність до дескриптивного мислення (за першим способом системного уявлення) і потребують яскравого описування внутрішніх ознак предмета. Інші люди краще розуміють дефінітивну мову. Стиль мови визначається і завданням, що вирішується подумки. Оратор не може випускати з поля зору наступне: про що б він не говорив і яку б мету не переслідував, все одно різні типи слухачів намагаються відповісти на три види питань: чи цікаво це саме по собі, чи можу я відзначитися, знаючи це, чи одержу я реальну користь від даного знання (духовна, змагальна та утилітарна установки). Якщо, наприклад, оратор робить ставку на одухотвореність мови, то він повинен бути готовий до того, що від третини до двох третин аудиторії залишаться до нього байдужими. Винуватців шукати не варто — так створені люди, так природа потурбувалася про збереження виду *homo sapiens*.

Відомо, що одного і того ж оратора якісь слухачі слухають уважно, а інші (необов'язково гірші) слухати не можуть. Звичайне пояснення: «мені його голос не подобається». Але насправді виявляється, що справа не стільки у го-

лосі, скільки у розбіжності структур мислення оратора і слухача. Зокрема, для одних людей властиве відкрите мислення — судженнями, а для інших — закрите, тобто образами та поняттями. Закритий стиль мови бідний на дієслова, переважає називними підметами, прикметниковими та дієприкметниковими зворотами, інкорпораціями, його іноді позначають як «гавкаючу» мову. І, навпаки, мова відкритого типу, перенасичена дієсловами, закритим мисленням, сприймається як «поприсиплююча». До закритого чи відкритого мислення привертають різні й етнічні мови.

На стилізацію мови вплинуть у майбутньому і багато інших відомих типів мислення, однак переважне значення має все-таки характер завдання, яке вирішує оратор. Тут суттєве навіть віднесення інформації до даного часу. Л. М. Гумільов [9, 96] характеризував відчуттям часу цілі етноси. Для пасеїстів минуле є вищою реальністю, найбільш цінне, виступає імперативом діяльності; для них улюблений предмет — історія, а стиль викладу — історико-епічний. Актуалісти сприймають як справжню реальність тільки теперішнє, що відбувається тут і зараз (*hic et nunc*); історія для них — «політика, перекинута у минуле», вони чекають від оратора відповіді на питання про актуальність історії. Відповідно, для футуристів реальне майбутнє, вони повірять утопістам, легко відгукнуться на метод реалізму тощо. Нарешті, статистів час як реальність загалом не цікавить, їм цікаві ідеї як такі, поза контекстом, їм зрозуміла геометрія чи класична фізика, а історія — тоді, коли вона є втіленням ідей, а не реальних людей і подій. Знаючи свою аудиторію, оратор не може не брати до уваги і цих її особливостей, як і своїх власних.

Сучасна людина живе в умовах постійного мовного впливу, що здійснюється на неї іншими людьми, та й сама вона постійно є суб'єктом мовного впливу. Діяльність однієї людини регулюється іншою людиною за допомогою мови. Мовний вплив у широкому сенсі — будь-яке мовне спілкування, взяте в аспекті його доцільності, це мовне спілкування, описане з позиції одного з комунікантів.

Мовний вплив у вузькому розумінні — мовне спілкування у системі засобів масової інформації чи в судовій промові безпосередньо перед аудиторією. Це спілкування відрізняє та обставина, що воно зазвичай використовується у структурі координативних, соціальних відносин, коли комунікантів пов'язують відносини рівноправної співпраці, а не формальні чи неформальні відносини субординації.

Всупереч широко розповсюдженій серед лінгвістів думці, що мова служить для передачі повідомлень, інформації, під час аналізу окремих сфер мовного впливу, наприклад, у рекламі, в риторичі виходять з іншого онтологічного посилення, згідно з яким мова є не засобом передавання повідомлень, а засобом управління діяльністю людей. Прагматичні завдання, які стоять перед працівниками реклами, — заохотити людей купити товари, що рекламуються, чи скористатися послугами — допомагають розглянути реальні завдання, які стоять перед комунікантами. Мова дійсно служить засобом передавання повідомлень, у цьому немає ніяких сумнівів, але передавання мовних повідомлень ніколи не є

кінцевою метою спілкування, це передання завжди є лише засобом досягнення іншої мети, кінцева з яких — управління діяльністю співбесідника. Жоден рекламодавець не буде платити гроші за рекламний текст, який лише повідомляє про товар, але який не спонукає до купівлі.

Ідея несамостійності мови, підлеглості її меті тієї діяльності, у структурі і заради мети якої вона розгортається, у якості онтологічної передумови фігурує у більшості теоретичних та експериментальних досліджень мовного впливу. У теорії мовної діяльності ця онтологічна передумова побудови теорії мовного спілкування використовується у формі, розвиненої та обумовленої у загальнопсихологічній теорії діяльності О. М. Леонтьєва [10].

Мова обслуговує мовне спілкування, в процесі якого комуніканти, регулюючи поведінку один одного, здійснюють співробітництво для організації діяльності. Мовне спілкування — така цілеспрямована активність людей, підпорядкована меті діяльності, яку комуніканти здійснюють спільно, організація співробітництва і є метою мовного спілкування.

Визначення соціальних відносин, у структурі яких здійснюватиметься мовний вплив, є одним із важливих завдань організації спілкування. Створення соціального контексту у мовному впливі, що здійснюється через засоби масової інформації, має значно більше значення, ніж при безпосередньому спілкуванні, тому що в останньому випадку комуніканти мають більше власних можливостей для орієнтування у співбесідників. При мовному впливі через засоби масової інформації особливу роль відіграє представлення суб'єкта впливу, формування його образу, демонстрація його соціальних ролей як способу створення соціального контексту мови. Використання засобів масової інформації як каналів для здійснення мовного впливу створює для слухачів, глядачів, читачів труднощі під час орієнтації у суб'єкті мовного впливу і тому на телебаченні, на радіо стоїть завдання цілеспрямованого збагачення образу комунікатора.

Засоби залучення уваги об'єкта впливу можуть знаходитися як у самому мовному тексті, усному чи писемному, так і за його межами (модна телепрограма, модний журнал). Засоби привернення уваги при мовному впливі вимагають визначеної її організації. Для збудження інтересу та уваги є два засоби: місцезнаходження найважливіших повідомлень у тексті і сама мотивація, її дієвість для аудиторії.

Значний ефект надає розташування важливої інформації на початку (антикульмінація) чи у кінці тексту, промови (кульмінація), а не в середині. Розташування найважливішої інформації у кінці промови, переважаючої для доброзичливого і зацікавленого слухача, для якого достатньо невеликого стимулу, щоб примусити дослухати промову до кінця, де він очікує найбільше вагомих аргументів. Антикульмінація найефективніша у тексті, адресованому нейтральному чи незацікавленому слухачеві, якому найсильніший вплив необхідний на початку тексту. А. Ф. Коні зважував на те, що «будь-яке живе мислення... неодмінно малює собі образи, від яких йде думка і уява і до яких вони прагнуть. Вони владно втручаються в окремі ланки цілого ланцюга міркувань, вплива-

ють на висновок, підказують рішучість і нерідко викликають у напрямку волі те явище, що у компасі називається девіацією... Ось чому мистецтво мовлення на суді вміщує в собі уміння мислити, тобто говорити образами» [11, 100].

Кульмінація та антикульмінація спираються на психологічні закономірності сприйняття, які діють завжди, незалежно від логічного способу побудови аргументів. Антикульмінація у тексті, адресованому ворожій чи байдуже настроєній аудиторії, з психологічної точки зору переважаюча, тому що вона орієнтує реципієнтів відносно намірів оратора. Особливо важливо зробити це у тому випадку, коли вони здогадуються про мету оратора. Тут необхідно починати з аргументів, сприйнятних для потенційної аудиторії, щоб створити ґрунт для співробітництва комунікатора і реципієнта, а потім переходити до аргументів, негативних з точки зору того, хто сприймає текст.

Загальність багатьох соціальних відносин, їхнє знеособлення, деперсоналізація потребують включення людей в такі акти спілкування, які в часі та просторі відірвані від генетично пов'язаної з ними діяльності та правил, якими треба спеціально оволодівати. Правилам спілкування за допомогою мистецтва слова треба спеціально навчатися.

Збільшення числа знеособлених, деперсоналізованих форм спілкування та контактів призвело до виникнення тенденції до екстенсивності спілкування, що зазначають соціологи, і до проблем організації спілкування, до питань навчання спілкуватися. Навчання спілкуванню переслідує мету — сформувати настановлення на сприйняття мовного повідомлення. Привернути увагу потенційного об'єкта мовного впливу до мовного повідомлення — з цього починається мовне повідомлення — можна тільки в тому випадку, якщо він знайде, впізнає, ідентифікує та осмислить промову як текст, звернений саме до нього, а для цього необхідно володіти візуальними (для письмового тексту) або звуковими (для тексту, який звучить) образами слів.

Література

1. Вригт Г. Х. фоп. Объяснение и понимание: Логико-философские исследования. — М.: Прогресс, 1986.
2. Усмов А. И. Системный подход и общая теория систем. — М.: Мысль, 1978.
3. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. — М.: Медум, 1995.
4. Шрейдер Ю. Логика знаковых систем. — М.: Знание, 1974.
5. Овчинникова А. П. «Дилемма чтеца» как проблема трансляции и коммуникации // Теория, методология и практика научного и технического творчества / ОПУ. — О., 1993.
6. Овчинникова А. П. Риторика в Україні: традиції та перспективи // Збірник наукових праць ПДПУ. — О., 1998. — Вип. 8-9.
7. Попович М. В. Нарис історії культури України. — К.: АртЕк, 2001.
8. Овчинникова А. П. Риторика та псориторика // Записки з романо-германської філології. — О., 1999. — Вип. 5.
9. Гумилев Л. П. Этногенез и биосфера Земли. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989.
10. Леонтьев А. П. Речевая деятельность: Основы теории речевой деятельности. — М., 1974.
11. Кони А. Ф. Избранные произведения. — М.: Юрид. лит., 1980.